

A hagyomány „ápolásáról” avagy a reprezentációs folklorizmusról

A lapjainkban egyre nagyobb számban megjelenő vallomásokot, önéletrajz-szerű visszaemlékezéseket, a mindennapi tevékenységet tükröző beszámolókat ugyan még nem elemezte senki, de átolvasásuk után már körvonalazható egy eddig is hangoztatott, ugyanakkor sosem bizonyított jelenség. Ezek a szövegek igazolják azt, hogy a népi kultúra elemei szívósan tovább élnek a mai ember mindennapjaiban, legyen szó munkásról, értelmiségiről vagy mezőgazdasági dolgozóról. Itt nem a népi motívumkincsre gondolunk elsősorban, s nem is a helyiel-közzel még élő népdalokra, hanem például a munkavégzés „rendjére” és „moráljára”, a szokások, normák, értékek működésének olyan mozzanataira, amelyek nélkülözik a reprezentációt (a népi jellegre való, pozitív értéktartalommal terhelt hivatkozás) legegyszerűbb formáit is, amelyek mintegy észrevétlenül a mindennapi munka, a szabad idő, a kommunikációs gyakorlat meghatározó elemei maradnak.

Azt eddig is eleget hangoztattuk, hogy „a népi kultúra tovább él”, és „a népi kultúra az a talaj, amely...”, de túl ezeken a megfoghatatlan, hisztériuságuk miatt igazolhatatlan tételeken, most találkozzunk olyan életanyagokkal, amelyek mennyiségben és hitelességben egyaránt bizonyító erejűek a népi kultúra továbbélését illetően. Egyelőre ugyan nem nagyon figyelünk rájuk, s ha igen, akkor a figyelem a tényközléseknek, adatoknak szól. Azoknak az információknak, amelyek a múltból vagy a jelen megközelíthetetlen, eltakart területeiről adnak hírt. Ami a tények, számadatok mögött van, az többnyire elkerüli a figyelmünket, mert empirikusan nehezen tárható fel (nincsenek szempontjaink, módszereink arra, hogy számokba, címekbe, szövegekbe sűrítsük), ennek okán nehéz pódiumra állítani (értsd: értékékként tételezni) és forgalmazni. Ilyen nehezen megfogható életanyag a mai családokban divó nevelési gyakorlat, a munkavégzésben és a társas kapcsolatokban érvényre jutó viselkedési szabályok összege, a társadalom intézményeihez való viszony jellege, az ünnep szabályozására irányuló törekvés, az „idegen” információk feldolgozásának mechanizmusa stb. Az említett szövegek feltűnő módon példázják azt, hogy mindennapjainkban a népi kultúra elemei szívósan tovább élnek attól függetlenül, hogy színpadra állítjuk-e vagy sem, jelenlétét értékékként tételezzük vagy elhallgatjuk.

Az eddigiekben következetesen a népi kultúra elemeiről volt szó. Ez nem több, mint óvatos fogalmazás a mai gyakorlatban divatos két szélsőséges állásponttal szemben. Gyakran hangzik el olyan kijelentés, hogy a népi kultúra egy-egy részlete a maga tökéletességében fennmaradt napjainkig, és ma áthagyományozódik. Példaként a népművészet némely ágaira (a fazekasság, a bútorfestés motívumkincse egyes vidékeken vagy bizonyos népi táncok) szokás hivatkozni. Az ellenkező vélemény szerint a folklor mint „organikus” egység már nem létezik, annak csupán a szervezett („organizált”) formája él napjainkban. Mindkét vélemény a népi kultúrát (amin többnyire népművészetet ért) „konkrét formaként” tárgyalja, s e formákat eleve adottnak véve nem foglalkozik konstituálódási szabályokkal. Hallgatólagosan függetleníti őket a társadalmi gyakorlatától. Az utóbbi másfél-két évben közölt elég nagy számú vallomásszöveg épp azért tűnik fontosnak, mert bennük kitapinthatók e konkrét formák létezési módjai, konstituálódásuk szabályai. Aminek a belátására episztemológiai korlátai miatt az elmélet nem képes (lásd a néprajzi tárgyú írások nagy hányadát), azt a lejegyzett „életleny” jól példázza: a konkrét formák a mindennapi gyakorlatban szerveződnek, és e szerveződés „tere” nem más, mint az egyénnek saját magával, másokkal vagy az intézményekkel folytatott kommunikációja. Mindez arra figyelmeztet, hogy fogalmazzunk óvatosan a népi kultúra továbbélésének „mértékét” illetően, és mielőtt „töredékről” vagy „egésről” beszélünk, próbáljuk megközelí-

teni a népi kultúra elemeinek a társadalmi gyakorlatban való „működését”, elkerülve a kulturologiára jellemző pozitivistá leíró módszer csapdait.

A hagyomány továbbélésének mértékét illetően egy másik dolog is óvatosságra int. A jelzett szövegek szerzői olyan életformáról vallanak, amely egyáltalán nem nevezhető tradicionálisnak, és amely az utóbbi tizenöt-húsz év terméke. Ezt az életformát a „városiasodás” szóval szoktuk jelölni. Körülírásával sok baj van, mert ennek az életformának a „fokozatait” nem ismerjük. Csak azt tudjuk róla, hogy mások az intézményei, más a munkarendje, a tér- és időhasználata stb., de magáról a „másságról” kevés megbízható információ van. S hogy kevés van, az talán elsősorban azzal magyarázható, hogy ezt a városi (?) kultúrát (vagy városiasodó kultúrát) csak számokban kifejezhető társadalmi mobilitásként vagyunk hajlandók szemlélni (hány munkahely alakult, milyen a tárgyi felszereltség, a szolgáltatások bővülése stb.), és csak nagyon ritkán vagy egyáltalán nem figyelünk a népi kultúrának az urbanizálódásban betöltött tényleges szerepére. (Ez alól kivétel nyilván a népművészet reprezentatív jellegű felmutatása és forgalmazása — amire nyilván figyelünk —, de ez a népi kultúrának csak egy kis szelete, és az egész reprezentáció — a tudatos irányítás folytán — talán más célt is szolgál, mint amit hangoztatunk, tudniillik a hagyomány ápolását. Ha a városi WC bejáratán egy kb. 40 cm magas, színes mozaikból kirakott székely legény, illetve leány jelzi a bejárat „nemét”, ezt nevezhetjük a népi kultúra „beépülésének”, de ezt a beépülést aligha nevezhetjük az értékek átmentésének is, az egész inkább csak a magamutogatás, a „jelenlevés” igazolásának egy korcs példája.)

A népi kultúra elemeinek továbbélését célzó elemzés előfeltevései nagyobb-részt magukból a közzétett szövegekből is levezethetők. Ha ezek az elemek a vizsgált közösség tagjai számára léteznek, akkor bizonyára a közösség kommunikációs gyakorlatában is tetten érhetőek. A kommunikációs gyakorlat pedig nem más, mint jelentések forgalmazása oly módon, hogy az egyén a számára problémaként felmerülő környezeti elemhez jelentést rendel. Hogy milyen jelentést rendel, az szűkebb-tágabb vonatkozási csoportjának a jelentéstulajdonítási gyakorlatától, végső soron a jelentéstulajdonítás gyakorlatában termelődő és újratermelődő valóságértelmezési stratégiáktól függ.

Ha a környezet (fizikai, szociális környezet) gyorsan változik — és ez történt az utóbbi egy-két évtizedben —, ez nem vonja maga után a jelentéstulajdonítási gyakorlat, a valóságértelmezési stratégiák gyors változását. Ezen túlmenően megnehezíti a dolgot az is, hogy ma még nagyon keveset tudunk e jelzett változások természetéről.

Az eddig elmondottak illusztrálásaképpen itt most a népi kultúra továbbélésének olyan eseteire hivatkozunk, ahol hiányzik a „szakértői” beavatkozás, az adott szokás, tevékenység vagy termék piedesztálra állítása. Sok faluban „él” még a szüreti bál. Ezeket úgy üdvözöljük, mint régi jó szokást, aminek a megtartása mindenképpen hasznos. Ugyanígy szorgalmazzuk a „hagyományos” formás mintakincs felhasználó kerámiaakasztást is. A szüreti bálnál maradvány: tegyük fel, hogy annak a „mintáját” (az öltözettől kezdve a felvonulásig, az egész tevékenység térbeli és időbeli tagolásáig) a falu közössége megőrizte, és ma is e minta szerint szervezik az egész ünnepet. Látszatra tehát az ünnep rendje változatlan. Ha azonban közelebbről megfigyeljük, és elbeszélgetünk a résztvevőkkel, kiderül, hogy — legalábbis az általunk vizsgált esetben — a résztvevők magához a tevékenység egészéhez (és egyes elemeihez) olyan jelentéseket rendelnek, amelyek egyértelműen az utóbbi tizenöt-húsz év termékei, és semmiképp sem nevezhetőek a hagyományos népi kultúra tartozékainak.

A teljesség igénye nélkül sorolok fel néhányat e jelentésekből:

1. A szüreti bálnak (a továbbiakban tárgynak nevezzük) a résztvevők egyértelműen hiánypótló szerepet tulajdonítanak: „Várom, hogy végre legyen már valami ünnep”, „Ez biztos dolog, minden évben megrendezzük”, „Alig várom, a nyár óta nem volt komoly bál”, „Nincs ahol az ember egy jót mulasson” stb.

2. Az „Erre a napra mindenki hazajön, még akik máshol lagnak, azok is”, „Ilyenkor lehet mindenkivel találkozni” és más hasonló válaszok is arra utalnak, hogy a tárgyhoz való viszony megváltozott. A résztvevők nem a tárggyal kommunikálnak, hanem elsősorban egymással. Az ünnep során nem a tárggyal való azonosulás a fő mozzanat, hanem a másokra figyelés, a korrekció lehetőségének kiaknázása.

3. A valóságos tárgy nem a szüreti bál. Ez csak helyettesítő valami, ürügy egy fontosabb, maholnap egyedülálló ünnep átélésére: ez az együvé tartozás érzésének ünnepe. Szüreti bál vagy fűvősfesztivál — a lényeg az egymással folytatott, „visszacsatolás” jellegű kommunikáció lehetősége. Találkozás régi ismerősökkel, családtagokkal, rokonokkal és kölcsönös fagatás, bizonykodás vagy élmező

bólogatás. Az éppen soros tárgynak nincs egyéni jellegzetessége, ami más tárgytól lényegesen megkülönböztetné.

4. Az ünnep² kellékei (színek, díszítőelemek, tárgy- és térformák, szövegek, kiemelt cselekvéssorok stb.) is átértelmeződnek: megmaradnak ugyan, de egyre jobban stilizálódnak, függetlenednek a konkrét tértől és időtől: a szövegek elhangzanak, a ruhát felveszik, az ünnep térközzszabályozó (proxemikai) normáit betartják, de mindezeknek nem tulajdonítanak az adott térhez és időhöz tartozó jelentést. Csupán díszletei az ünnep egészének, és díszletjellegüket mi sem igazolja jobban, mint az, hogy el is maradhatnak, illetve felcserélődhetnek, attól az ünnep még ünnep marad. Tehát az ünnep jelentése nem az ünnep kellékeinek tekintett és a néprajztudomány által részletesen leírt jelentéseiből áll össze. Az ünnep jelentése szempontjából mindaz, amit mi az ünnep tartozékainak hiszünk, az végeredményben nem az.

Ugyanez elmondható hétköznapi tevékenységekről is. A fazekas hagyományos mintát rak ugyan a tányérra vagy bokályra, de maga a díszítés művelete már nem az önkifejezés, nem az önmaga megfogalmazásának gyakorlata, hanem a minél rövidebb idő alatt minél több darabot előállító termelési folyamaté. Vagy egy másik példa: az ingázó életformát választóknál lehetőség van arra, hogy az egyén a heti 48 órán túli időt maga foglalja. Ez a saját időbeosztás a paraszti életforma időbeosztásához alkalmazkodik. (Vö. a napi munkavégzés tartalmáról vallott felfogások: az egyes tevékenységek időhöz kötöttsége; a kikapcsolódásra, pihenésre fordított időmennyiség kijelölése stb.) De a még meglévő, hagyományosnak nevezett időhasználati módok jelentése is módosult: a cselekvésvezérlés helyett valamiféle kompenzációs biztonságpótló szerepük van, a szabad tervezés és cselekvés illúzióját teremtik meg. Ugyanez elmondható a térhasználat több vonatkozásáról is.

Csakhogy a fenti példákkal elsősorban nem azt kívántam érzékeltetni, hogy a hagyományosnak tekintett népi kultúra elemei „tovább élnek“ a mai városi vagy városiasodó életformában. A továbbélés formáinak vizsgálata ugyanis arra utal, hogy ezek az elemek megváltoztatják jelentésüket. Végeredményben nem továbbélésről, hanem beépülésről, *változásról* van szó még ott is, ahol a népi kultúra „érintetlennek“ tűnik. Az igazán érdekes és „fontos“ feladat tehát az lenne, hogy leírjuk a népi kultúra elemeinek ezeket az „új“ jelentéseit. Ez a munka azonban a néprajzi kiadványainkban honos szemlélettel már nem végezhető el, azok ugyanis csak a legkritikább esetben lépnek túl a „konkrét formák“ szakszerű számbavételén. Nem jelenthet előrelépést az a ma terjedő gyűjtési szemlélet sem, amely a folyamatokat, a konkrét formák konstituálódását igyekszik „előben“ rögzíteni, de nem jut el az így rögzített anyag értelmezéséig. X bácsi vagy Y néni elmeséli ugyan, hogy egy adott élethelyzetben egy bizonyos szerep hogyan működött, és azt is, hogy ma másképpen működik, de a változás szabályait nem fogalmazza meg. A szöveggyűjtéssel párhuzamos elemzés, értelmezés elkerülhetetlen, ellenkező esetben ismét csak az empirikus anyag halmozásához jutunk, amely, bár nem teljesen holt anyag, de nem tartalmazza önmaga élővé tételének feltételeit, igazi „hatásra“ képtelen. Nyers formájában csak az képes megérteni ezt az anyagot, aki már működésében is ismerte.

A jelen szemléleti és módszertani akadályain — legalábbis számomra úgy tűnik — az utóbbi években körvonalazódó folklorizmus kutatás jelenthet túllépést. Folklorizmuson általában egy folyamatot, a népi kultúrának az ún. magas kultúrába való jutását szokás érteni. A hatvanas évek második felétől felélenkült folklorizmus kutatás több, gyakran egymásnak ellentmondó értelmezést, körülrítást ad erről a folyamatról. Számomra az az értelmezés tűnik a leginkább használhatónak, amely a folklorizmust kommunikációs folyamatként határozza meg, és a folklorizmuson a parasztság „egész hagyományos kultúrájának“ vagy — jobb szó híján — a „népi kultúra“ egészének, illetve bármely elemének az eredetétől eltérő, idegen környezetbe juttatott, másodlagos felhasználását érti. (*A folklorizmus fogalma és jelenségei*. In: *Folklor—Társadalom—Művészet* 9. Bp., 1981. 14.) Az új környezet a folklorélemeket önmagukon túlmutató, másodlagos jelentéssel látja el (társadalmi, politikai, esztétikai erővel ruhazza fel).

A fenti körülrítés — az eddig elmondottakat véve alapul — három szempontból is fontosnak tűnik. Az *első* az átalakulás, a változás folyamatára helyezi a hangsúlyt, szemben a változás tényét csupán deklarááló, lényegében tényeket, állapotokat rögzítő néprajzos-zociográfusi gyakorlattal. A *második*: a kommunikációs folyamatra való hivatkozás arra utal, hogy itt nem csupán szemléleti újításról van szó, hanem körvonalazódik egy olyan fogalmi keret és elemzési gyakorlat, amely alkalmas lehet a „beépülés“ folyamatainak megragadására. Végül a *harmadik* fontos szempont: ez az értelmezés lehetőséget nyújt arra is, hogy

a folklorizmus vizsgálódási körébe vonjuk a mindennapi tevékenység olyan területeit, amelyek nélkülözik a reprezentáció minden formáját, amelyekről nem szól a tévé vagy a rádió, amelyeket nem látunk viszont a színpadon, s nem hivatkozunk rájuk akkor, amikor a népi kultúra „ápolásáról” van szó. Példánkkal épp azt igyekeztünk bizonyítani, hogy van a népi kultúra beépülésének egy olyan területe, amelyet a „szakértők” békén hagynak ugyan, amely körül nem csapunk semmiféle csinnadrattát, de amelynek vizsgálata legalább olyan fontos, mint a reprezentációs folklorizmusé. Ami nyilvánvalóan közös egy díszlyukok-kiállításban (reprezentációs folklorizmus) és a külsőleg változatlanul tűnő, de funkciójában módosult időtagolásban (mindennapi folklorizmus) — az ideológikus mozgazanat jelenléte. A sulyokkiállítás esetében ez nyilvánvalóbb, a „szakértők” fogalmazzák meg tételszerűen. Az időhasználatnál vagy a szüreti bálnál rejtettebb, de ott is megvan: a népi kultúra megváltozott jelentéstartalmú elemei mindig hiteszerűen igazolnak valamilyen cselekvést, tudást, információt. A tárgyaknak, eseményeknek, információknak, cselekvéseknek tulajdonított jelentések elvesztették valamikori magyarázó-irányító tartalmaikat, s ehelyett az igazolás funkcióját látják el. Ma már — bármennyire érintetlennek tűnik is a népi kultúra egy-egy területe — az egyének a népi kultúra egy eleméhez való viszonya, ennek a viszonyoknak a (tudatos vagy kevésbé tudatos) tisztázása a fontos. A tárgyak, események, tudáselemek nem egymáshoz való viszonyaikban, hanem a helyzet alanyához való viszonyukban jelentenek valmit. Ebben az értelemben beszélhetünk jelentésváltozásról, s amint látjuk, ennek a változásnak meghatározott célja is van. Ilyen alapon soroljuk ezeket a jelenségeket a folklorizmus vizsgálódási körébe. A kommunikációelmélet módszereivel ennek a változásnak egy sor jellemzője megragadható, formalizálható. Ennek a munkának az elvégzése azonban nem ígérkezik könnyűnek. Jelen vitairás csupán arra vállalkozott, hogy érveljen a folklorizmuskutatás e területének fontossága mellett.

Bíró Zoltán

Nagy Enikő: Szüretelők (rekeszománc)